

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

**ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В ПРОЦЕСАХ ЗАСЕЛЕННЯ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
(I СТОЛІТТЯ ДО Н. Е. – СЕРЕДИНА I СТОЛІТТЯ Н. Е.)**

Наталія Стеблій

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Археологічний музей*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

На підставі нових методик розглянуто екологічні ніші пшеворської, зарубинецької та липицької археологічних культур на території Північно-Західної України. Відмінні характеристики їхніх природних ніш дають змогу стверджувати, що в I ст. до н. е.–середині I ст. н. е. на зазначеній території могло мирно співіснувати декілька етнокультурних утворень.

Ключові слова: пшеворська культура, зарубинецька культура, липицька культура, поселення, система заселення, екологічні ніші, природні області та райони, ландшафт.

Природне середовище відіграє важливу роль в історичному пізнанні процесів заселення. З одного боку, людина своїм заселенням і господарською діяльністю впливає на довкілля, змінюючи його, а з іншого, – природа створює людині певні умови, які вона мусить враховувати і повинна до них пристосовуватися. Через це природне середовище і його властивості становлять важливе джерело для досліджень археології заселення. Властивості в цьому випадку визначені дією багатьох чинників – рельєфу території, клімату, ґрунтів, водних ресурсів, рослинного і тваринного світів. Усі ці елементи творять екологічну нішу певного народу, яка й визначала умови господарювання, технічні знання, суспільну організацію та демографічні стосунки.

В українській археологічній науці останніми роками посилюється інтерес до вивчення навколишнього середовища давнього населення України. Розкопувані пам'ятки фахівці починають розглядати не відірвано від природно-географічних ландшафтів, а в контексті навколишньої природи [1, 2, 8–10, 13–16, 21–25, 27, 28].

Ще наприкінці 50-х років ХХ ст. О. О. Формозов запропонував принцип реконструкції етнічної історії, суть якого зводилася до вирішення двох завдань: виділення ареалів певних типів інвентарю, тобто виділення археологічних культурних груп і дослідження їхньої спадковості в часі. Подальше зіставлення різних ландшафтних зон з виділеними археологічними культурами і повинне, на думку дослідника, дати вихідні дані для реконструкції етнічної ситуації на певній території [26. С. 21].

Подібну спробу зіставлення природно-територіальних комплексів з територіями поширення археологічних культур зробив у середині 90-х років ХХ ст. М. О. Ричков [13. С. 95–111]. У результаті було визначено співвідношення 77 археологічних культур (починаючи з мезоліту і аж до середньовіччя) з типами і видами ландшафтів. Проте сам автор зазначав, що таке дослідження – тільки певний крок у цьому напрямі, надалі потрібно розглядати кожну археологічну культуру окремо і лише тоді стане можливим ґрунтовніше і повніше узагальнення історичного минулого [13. С. 100].

Ми вже деякий час вивчаємо питання ролі природного середовища в системі заселення Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття в другій чверті I тисячоліття н. е. [17–20]. Методологічною основою в цьому разі є аксіома про те, що природні умови, в яких проживає суспільство, первісно зумовлюють розвиток його головних життєзабезпечувальних галузей (землеробства, тваринництва, промислів). Це, відповідно, дає змогу посередньо робити висновки про невивчені археологічними методами суспільні, економічні, ідеологічні чинники функціонування досліджуваної системи.

Суміжними з територією Верхнього Подністер'я є терени між Західним Бугом, верхів'ями правих приток Прип'яті та Горині. Разом з Верхнім Подністер'ям вони утворюють північно-західну частину України. З доісторичного періоду, зокрема, з рубежу і перших століть нашої ери, зазначена територія становила одну з найактивніших контактних зон Європи. В цей час тут зійшлося декілька різнокультурних груп населення (пшеворської, зарубинецької та липицької), з огляду на що регіон став зоною поєднання найбільших культур Південно-Східної Європи. Саме серед окремих носіїв цих культур фахівці вбачають слов'янську підоснову. Тому не випадково регіон Північно-Західної України особливо зацікавлює дослідників. Культурно-етнічну історію населення в зазначених геохронологічних межах протягом тривалого часу вивчає Д. Н. Козак [4, 5]. Унаслідок його наукових пошуків з'ясовано, що з I ст. до н. е. і до середини I ст. н. е. на території Подністер'я проживало населення, яке залишило пам'ятки пшеворської культури. Водночас на території Західної Волині (до середини I ст. н. е.) синхронно з пшеворським проживало населення зарубинецької етнокультурної спільності. В 20-х роках I ст. н. е. у верхів'ях Дністра з'явилися носії липицької культури.

Отже, можна вважати, що для території Північно-Західної України зазначеного періоду ґрунтовно виділені археологічні культурні групи, тобто порівняно добре зреалізоване перше з завдань, визначених О. О. Формозовим, і, відповідно, є всі підстави для вирішення другого. Ми спробуємо зіставити території поширення археологічних пам'яток Північно-Західної України I ст. до н. е.–середини I ст. н. е. з природно-географічними районами та областями. Зазначимо, що з погляду природно-географічного поділу території Північно-Західної України властива мозаїчність і широка градація якості ґрунтів. Завдяки цьому вибір можливостей заселення був дуже широкий.

Пшеворська культура. Головною територією поширення цієї культури є межиріччя Вісли й Одри. Регіон, який займають пшеворські пам'ятки на схід від Вісли, охоплює Західне Побужжя і Стохід на заході, верхів'я річки Горині (крайня точка – селище Острів Варковецький) на сході та Верхнє Подністер'я, приблизно до міста Галича, на півдні (крайній пункт з матеріалами пшеворської культури – селище поблизу смт Бурштин на річці Гнила Липа). Найпівнічнішою пам'яткою є селище біля с. Під-

ріжжя (верхів'я Стоходу) [4. С. 6]. На підставі аналізу головних елементів матеріальної культури, топографії поселень та поховального обряду Д. Н. Козак дійшов висновку, що пшеворські племена з'явилися в зазначеному регіоні уже сформованою культурною спільнотою, яка зародилася на території Польщі в пізньолатенському часі, тобто на рубежі III–II ст. до н. е. [4. С. 27–28].

Польським дослідникам вдалося з'ясувати, що в час появи пшеворських старожитностей на території між Віслою і Одрою було кардинальне потепління клімату [30. S. 286–289]. Саме тоді зафіксовано відхід населення з територій поширення легких піщаних ґрунтів, що були густо заселені в попередній період панування вологого клімату, й одночасно появу його на теренах з важкими глинистими ґрунтами [30. S. 292]. Не випадково тут простежено збільшення кількості археологічних пам'яток, починаючи з кінця латенського періоду. У пилкових діаграмах з цього часу зареєстровано спадання кривих пилку дерев (змішаного дубово-букового лісу) за паралельного зростання кривих пилку збіжжя та інших рослин, пов'язаних з людською діяльністю, а також утворення відкритих безлісних просторів [30. S. 292]. З сухою кліматичною фазою останніх століть до нашої ери пов'язане і топографічне положення пам'яток пшеворської культури межиріччя Вісли й Одри: поселення розташовані найчастіше на незначних піщаних мисах в оточенні заплавлених долин або в долинних частинах потічків, що до них сходять [31]. Отже, природне середовище, в якому проживало пшеворське населення, мало сприятливі умови для розвитку, передусім, економічного. Це мабуть, і було причиною того, що населення з території Мазовії частково мігрувало на південний схід на початку I ст. н. е. Головний напрям руху пшеворців був зумовлений, вірогідно, вигідним річковим шляхом уздовж Західного Бугу до Подністер'я. Друга частина пшеворських племен просунулася на схід у басейн Прип'яті, розселившись по середній і верхній течії Стоходу та Горині [5. С. 27]. На нашу думку, поява таких пшеворських поселень, як Поповичі, Твірж, Нижанковичі, може означати рух населення по Сяну і Вишні.

Результати картографування відомих пшеворських пам'яток свідчать про їхнє нерівномірне поширення, тобто неоднакову густоту заселення в тих чи інших природно-територіальних нішах. Зазначимо, що така нерівномірність відображає і стан, систематичність та рівень археологічної дослідженості пам'яток. Проте загальні пропорції та тенденції достатньо очевидні. Для з'ясування причин, що впливали на процес освоєння тих чи інших природно-територіальних комплексів у часі існування пшеворської культури, треба залучити складові природного середовища. На території поширення пшеворської культури в межах Північно-Західної України виділяють шість груп пам'яток: у верхів'ях правих допливів Сяну (Поповичі, Нижанковичі, Твірж), у верхів'ях Західного Бугу (Лежниця-I, Лежниця-II, Бендюга, Зимне), у верхній течії р. Стир (Рокині, Гірка Полонка-II, Боратин, Загаї-II, Чаруків, Милуші, Вікторяни, Рованці); у верхів'ях Горині (Шумбар, Острів Варковецький, Липа, Хорів), у верхів'ях Стоходу (Підріжжя) та між Західним Бугом і Дністром (Комарне, Пасіки-Зубрицькі, Чишки, Підберезці, Черепин, Гринів, Бурштин, Куропатники). Саме тут простежено очевидні скупчення пам'яток, тоді як на решті теренів їх не зафіксовано. Окреслені територіальні групи пам'яток займали природні області Передкарпаття, Опілля та Розточчя, Малого Полісся, Волинської височини та Північного Поділля. Проте поділ

на такі досить великі природно-територіальні одиниці не може дати достатньо даних для характеристики природних умов пшеворських старожитностей. Найдоцільнішим у цьому випадку є поділ на природні райони. Наприклад, у природній області Передкарпаття пшеворські пам'ятки зафіксовані лише в межах Сансько-Дністерського лісо-лучно-степового району – плоскохвилястої височини з чергуванням горбистих і заплавних місцевостей. Майже всі межиріччя і вододіли тут, за винятком річкових долин, вкриті опідзоленими чорноземами з високим вмістом гумусу. В долинах рік представлені дерново-глейові потужні лучні ґрунти. В доагрикультурні часи на цій території переважали широколистяні (буково- та дубово-грабові) ліси і заплавні луки. Зима тут м'яка, літо помірно тепле і зволене [3. С. 156].

У межах Опілля та Розточчя пам'ятки пшеворського населення досліджені в Городоцько-Щирецькому та Рогатинсько-Опільському природних районах. Першому властива рівнинність та суцільне поширення лесових суглинків. У доагрикультурні часи тут переважали діброви. Ще однією рисою цього району є значне поширення заплавних лук. Найхарактерніші місцевості – слабкохвилясті лесові рівнини з опідзоленими чорноземами і сірими опідзоленими ґрунтами. До них наближаються надзаплавно-терасові місцевості з опідзоленими чорноземами. Велика кількість площі припадає і на заплавні місцевості. Агрокліматичні умови Городоцько-Щирецького району сприятливі – м'які зими, тепле вологе літо, тривалий вегетаційний період [3. С. 76–77]. У районі Рогатинського Опілля переважають плоскі надзаплавно-терасові та слабкохвилясті, місцями середньогорбисті місцевості. В давні часи тут були поширені широколистяні ліси та заплавні луки на опідзолених чорноземах, сірих опідзолених ґрунтах та глибоких малогумусних чорноземах. Агрокліматичні умови району також сприятливі [3. С. 78–79].

У природній області Малого Полісся пшеворські пам'ятки зафіксовані в межах Пасмового Побужжя. Цей природний район має дуже своєрідні риси природи, чим відрізняється від типового Полісся. Головна відмінність полягає в тому, що в районі поширені лесові відклади, на яких формуються місцевості лісостепового типу з дубово-грабовими лісами, опідзоленими чорноземами та сірими опідзоленими ґрунтами. Проте тут поширені міжпасмові заболочені місцевості з лучними дерновими ґрунтами. За природою Пасмове Побужжя ближче до ландшафтів Волинської височини, однак воно відділене від них типовим поліським ландшафтом, і тому фахівці-географи виділяють цей район в окремий природно-територіальний комплекс [3. С. 66–67; 12. С. 124–125].

На території Волинської височини пам'ятки зазначеної археологічної культури знайдені в межах Надбузького та Луцько-Рівненського природних районів. За рельєфом Надбузький район є хвилястою рівниною, що розчленована розлогими балками з широкими заболоченими днищами і терасованими долинами з обширними заплавами. Найпоширеніший тип ґрунтів району – сірі та ясно-сірі опідзолени легкосуглинні ґрунти; тільки по надзаплавних терасах Західного Бугу трапляються невеликі площі опідзолених чорноземів. У доагрикультурні часи тут панували змішані ліси та заплавні луки [3. С. 51–52]. Характерними рисами Луцько-Рівненського природного району є значне поширення надзаплавно-терасових місцевостей з опідзоленими та глибокими мало-гумусними чорноземами і плоскохвилястих (плакорних) місцевостей з переважанням

опідзолених чорноземів. Порівняно незначні площі тут займають малогорбисті місцевості з темно-сірими і сірими опідзоленими ґрунтами та заплавні місцевості з лучними і лучно-болотними ґрунтами. В доагрикультурні часи на цій території панували діброви та заплавні луки. Описуваний район має сприятливі агрокліматичні умови [3. С. 52].

Аналіз локалізації поселень пшеворської культури в зазначених природних районах дає підстави констатувати, що її носії заселяли плоскі або трохи хвилясті місцевості, розчленовані річковими долинами чи балками, з положистими терасованими схилами та широкими заплавами. Характерними ґрунтами екологічної ніші пшеворців були опідзолені чорноземи, темно-сірі та сірі опідзолені ґрунти, на яких панували змішані (букові, дубово-грабові) ліси. Помірні кліматичні умови створювали позитивні чинники передусім для економічного розвитку населення. Ландшафтно-кліматичні умови нового району проживання пшеворців були близькими до традиційних у зоні їхнього початкового проживання. Тому явища адаптації населення стосувалися, головню, палеогеографічної складової системи контактів людський колектив–природне середовище. Пшеворські пам'ятки Верхнього Подністер'я, басейнів Горині та Стоходу, за характерними рисами (топографією, типом житлобудівництва, поховальним обрядом, керамічними комплексами, зброєю, побутовими речами) майже не відрізняються від пшеворської культури на основній території її поширення, принаймні до середини II ст. н. е. [4. С. 68–69]. Отже, процес пристосування пшеворського населення на нових територіях можна визначити винятково як біолого-географічний, ступінь і масштаби якого залежали, головню, від інтенсивності діяльності окремих груп населення з перетворення екологічної ніші. Цікаво, що волинську групу пшеворських пам'яток (у межах Надбузького та Луцько-Рівненського природних районів, а також Пасмового Побужжя) від подністерської (Городоцько-Щирецький та Рогатинсько-Опільський природні райони) ландшафтно відділяють території природних районів Розточчя та Малого Полісся, де не зафіксовано жодної пшеворської пам'ятки. З одного боку, треба мати на увазі, що пам'ятки пшеворської культури не були суцільно археологічно обстежені, а з іншого, – можна вважати, що такий стан справи відображає реальну картину: зазначені території Розточчя (височинного горбисто-лісового району, де поширені дерново-підзолисті ґрунти на середньо- і великогорбистих місцевостях) і Малого Полісся (зі значними річними сумами опадів, великою лісистістю і заболоченістю, дерново-підзолистими ґрунтами) не відповідали вимогам екологічної ніші пшеворців. Звідси випливає, що колонізація пшеворського населення з Повіслення могла відбуватися двома шляхами: по Сяну і Вишні на територію Верхнього Подністер'я і по Західному Бугу на Волинь, у верхів'я Горині та Стоходу.

Появу пшеворських старожитностей на території Північно-Західної України, передусім, можна пов'язати з освоєнням, колонізацією нових територій. Про це свідчить топографія пшеворських селищ, цілком аналогічна з пам'ятками між Віслою і Одрою, невеликі розміри селищ – від 0,2 до 0,5 га, незначний слабконасичений культурний шар [5. С. 10]. Поряд з цим ознакою освоєння нових територій може бути і велика кількість предметів озброєння (наконечників списів, шпор, умбонів, держаків щитів, мечів) на пам'ятках пшеворського типу Верхнього Подністер'я і Західного Побужжя, переважна більшість з яких віднайдена в похованнях [4. С. 26–30].

Отже, можна припускати, що кліматичні зміни рубежу III–II ст. до н. е. зумовили розвиток пшеворської культури на території Вісло-Одерського межиріччя і подальшу часткову міграцію цього населення на північний схід. Відповідні природні умови (рельєф, ґрунти, клімат) дали змогу освоїти землі між Західним Бугом і Стоходом, верхів'ями Горині та Дністра.

Східними сусідами пшеворських племен протягом I ст. до н. е. – середини I ст. н. е. були носії *зарубинецької культури*. На сході межа між ними проходила по р. Горинь, на півночі – по лінії середніх течій правих приток Прип'яті. Хоча в хронологічному зрізі обидві культури співіснували близько 160 років, взаємоз'язків між ними не простежено [5. С. 110–113; 6. С. 196]. До цього висновку Д.Н. Козака спонукав аналіз артефактів пшеворської та зарубинецької культур: неоднакова топографія, керамічний матеріал (за винятком тих форм, які мають спільне походження від поморсько-кльошової культури), чіткі відмінності в поховальному комплексі [5. С. 111–112]. Далі дослідник зазначив: "...приймаючи до уваги, що один із субстратів в обох культурах був спільним (поморсько-кльошовий елемент), факт відсутності зв'язків між ними є незрозумілим. Можливо, більш широкі археологічні дослідження, особливо зарубинецьких селищ на Волині, внесуть певні корективи в це питання" [5. С. 113].

На нашу думку, пояснення такого явища можливе на підставі аналізу екофактів, що впливають чи не впливають на людське суспільство. Екологічна ніша зарубинецької культури охоплює перші надзаплавні тераси та дюнні підвищення високих мисових останців з піщаними ґрунтами, боровими лісами та чагарниками. На території Західної Волині, де зафіксовано факт сусідства двох згаданих археологічних культур, стикаються й ареали двох природних областей – Волинської височини та Волинського Полісся. Ландшафти цих областей значно відрізняються між собою. Наприклад, для Волинської височини характерне суцільне поширення лесових суглинків; лагідна розчленованість поверхні річковими долинами та балками, які мають переважно положисті терасовані схили та широкі заплави, що надає рельєфу хвилястого вигляду; незначна лісистість території, значна частка заплавлених лук; поширення сірих опідзолених ґрунтів, опідзолених чорноземів, типових чорноземів, чорноземно-лучних, лучних, лучно-болотних і болотних ґрунтів [3. С. 44–49]. Природна область Волинського Полісся – це плоска, злегка хвиляста, місцями горбиста низовина, нахилена на північ до долини Прип'яті. Її характеризують моренно-флювіогляціальні супіщані відклади; соснові бори, дубово-соснові або сосново-дубові ліси (субори); міжрічкові суходільні та низинні луки, які не утворюють суцільних масивів, а розкидані окремими ділянками на лісових галявинах, окраїнах боліт; значне поширення заплавлених лук, проте в долинах малих річок суцільно заболочених; дерново-підзолисті, дернові, лучні, болотні, перегнійно-карбонатні ґрунти [3. С. 30–36]. Зазначимо, що в цих природних умовах локалізовані всі пам'ятки зарубинецької культури (Велимче, Великі Телковичі, Зелениця, Іванчиці, Могиляни, Черськ, Сапожин та ін.), виділені Є. В. Максимовим у регіон Прип'ятського Полісся [7. С. 9].

З наведеного вище аналізу природних умов можна зробити висновок про цілковиту відмінність в екологічних нішах пшеворського і зарубинецького населення I ст. до н. е. – середини I ст. н. е. Це не суперечить висновкам Т. Домбровської та Д. Козака

про відсутність спільних рис у їхніх матеріальній та духовній культурах. І це логічно, оскільки відмінні екологічні ніші, перш за все, свідчать про різні структури господарської діяльності і, як наслідок, можуть асоціюватися з різними етнокультурними спільнотами.

Південними сусідами носіїв пшеворської культури було населення *липицької культури*, що з'явилося на території Верхнього Подністер'я у 20-х роках I ст. н. е.

Сьогодні фахівці виділяють три фази розвитку липицької культури: 20–40-ві роки I ст. н. е.; друга половина I ст. н. е.; кінець I ст. н. е.–початок III ст. н. е. [6. С. 204]. Важливою для нашого дослідження є саме перша фаза, оскільки її можна пов'язати з початком експансії дакійців у Передкарпаття, тобто вона віддзеркалює пошуки тих природних ніш, які були характерні на їхній первісній території. Наскільки нам відомо, у цей період взаємовпливи між пшеворською та липицькою культурами ще не простежувалися.

Картографічний аналіз розташування липицьких поселень на лівих і правих притоках Дністра свідчить про нерівномірне їх поширення. Пам'ятки розташовані в чотирьох мікрорегіонах: I – між Зуброю та Нараївкою (ліва притока Гнилої Липи): Черепин, Лагодів, Майдан Гологірський, Ремезівці, Заліски, Бовшів, Верхня Липиця, Ганачівка, Стрілки, Бібрка; II – у межиріччі нижніх течій Серету і Збруча: Зелений Гай, Новосілка Костюкова; III – на правобережжі Дністра: Незвисько, Завалля; IV – на правобережжі Дністра, нижче по течії: Перебиківці, Оселівка, Неполоківці.

На Верхньому Подністер'ї пам'ятки липицького типу зосереджені у першому мікрорегіоні – між річками Зуброю та Нараївкою. На цій території вони розташовані в межах трьох природних районів: Гологірського пасма (поселення Водники, Ганачівка, Лагодів, Стрілки, Бібрка, Майдан Гологірський, Ремезівці та могильник у Гриневі); Стільського горбогір'я (Заліски) та Рогатинського горбогір'я (поселення та могильник у Верхній Липиці, а також окреме поховання у Колоколіні). Окремо треба виділити поселення в Черепині, могильник у Звенигороді й поховання в Чижикові, що розташовані на Давидівському пасмі, та поселення в Бовшеві – на території Бурштинського Опілля.

Гологірське пасмо – природний район з найбільшими на Верхньому Подністер'ї абсолютними висотами. Воно має асиметричну будову: один його схил, що обернений до півночі, утворює досить стрімкий уступ, який піднімається на 100 м і більше над прилеглими рівнинами Малого Полісся, тоді як південний схил дуже плавний і поступово, без виразних орографічних одиниць, зливається з Перемишлянським горбогір'ям [12. С. 118–119]. На території цього природного району зафіксовано більшу частину відомих сьогодні пам'яток липицької культури – вісім. Описуване пасмо, як було зазначено вище, має асиметричну будову: обернений до півночі схил утворює стрімкий уступ, а південний – дуже плавний. Стрімка сторона Гологірського пасма формує численні “затоки” і “півострови” (з природними комплексами Малого Полісся), які надають пасму звивистого вигляду. “Затоки” утворені верхів'ями потоків (Коцурівського, Ганачівського, Погорілецького, Гологірського і Золочівського), що є допливами р. Полтви (лівої притоки Західного Бугу) [12. С. 118]. Характерна риса орографії Гологірського пасма – наявність значних знижень-сідловин Головного вододілу (висотою 300–320 м),

які розділяють пасмо на декілька масивів з висотами понад 400 м. Сідловини ніби об'єднують згадані вище “затоки”, утворені потічками, які належать до басейну Західного Бугу, з верхів'ями Дністра – Свіржа, Гнилої Липи і Золотої Липи [12. С. 119]. Саме у цих місцевостях “заток” та “сідловин” і виявлено пам'ятки липицького типу: Водники, Гринів – у “затоці”, утвореній Куцурівським потоком (басейн Полтви), Ганачівка – у “затоці”, утвореній Гострим потоком (басейн Полтви), Лагодів – у “затоці”, утвореній Білим потоком (басейн Полтви). У сідловинах зафіксовано поселення в Бібрці, Стрілках, Майдані Гологірському (правий берег верхів'їв Золотої Липи – притоки Дністра), Ремезівці – (правий берег річки Східної Золотої Липи – притоки Золотої Липи).

На території Стільського горбогір'я поки що виявлено лише поселення в Залісках. Воно займає межиріччя Лугу та Зубри. Географічно Стільське горбогір'я дуже нагадує Гологірське пасмо, головні риси природи якого описано вище.

Поселення та могильник у Верхній Липиці, а також окреме поховання в Колоколинні розміщені на півдні Рогатинського горбогір'я, яке вирізняється значними абсолютними висотами (350 м і більше), густою мережею ярів, балок, улоговин. У доагрикультурні часи горбогір'я було майже цілком вкрите масивами буково-дубових лісів, під якими утворилися світло-сірі опідзолені ґрунти [11. С. 116, 126].

Характерними ознаками Давидівського пасма є різка асиметричність схилів; північно-східний схил утворює уступ, що круто спускається до Пасмового Побужжя, тоді як південний схил непомітно переходить у Львівське Опілля; значні висоти, значна лісистість з поширенням дубово-букових лісів [12. С. 117–118]. На цій території зафіксовано липицьке поселення в Черепині, могильник у Звенигороді та окреме поховання в Чижикові.

Як бачимо, головна частина пам'яток липицької культури на території Верхнього Подністер'я зафіксована в межах природних районів, характеристикою яких є горбогірно-лісові ландшафти. Усі згадані вище райони безпосередньо пов'язані між собою і належать до так званого Західноподільського горбогір'я. Спільними рисами їхньої природи, крім глибокого розчленування поверхні, є найбільші на Верхньому Подністер'ї абсолютні висоти, малопотужний покрив лесових суглинків та значне поширення широколистяних лісів на сірих лісових і дерново-підзолистих ґрунтах. На захід і південь цей горбогірний комплекс дуже повільно і поступово переходить у злегка горбисті й хвилясті рівнини (Городоцько-Щирецьку та Рогатинсько-Ходорівську).

Порівняльний аналіз території поширення липицьких старожитностей з територіями ландшафтів на рівні природних районів дає підстави стверджувати, що липицька людність на Верхньому Подністер'ї зайняла окрему, відмінну від пшеворської, екологічну нішу. Пшеворські пам'ятки тяжіли до плоских або злегка хвилястих місцевостей, укритих лесовою паволокою, типових чорноземів, темно-сірих та сірих опідзолених ґрунтів, тоді як липицькі зайняли височинні горбогірно-лісові ландшафти. Дослідники липицької та пшеворської культур на території Верхнього Подністер'я не оперують даними про витіснення прибулими липицькими племенами пшеворського населення чи навпаки. Їхнє проживання поряд протягом майже 50 років свідчить про мирні стосунки. На нашу думку, таку ситуацію можна пояснити особливостями екологічних ніш пшеворської та липицької культури.

Отже, розгляд природного середовища як одного з головних чинників, що впливали на формування системи заселення територій за провідної ролі людського фактора, не може викликати заперечень. Власне тому новий підхід до опрацювання численного археологічного матеріалу, суть якого полягає в органічному поєднанні еко- та артефактів, створює підґрунтя для вивчення широкого кола питань, передусім, пов'язаних із заселенням окресленого регіону, співіснуванням різноетнічних племен, взаємовпливами та трансформацією одних археологічних культур в інші тощо. За класифікаціями, які застосовують у сучасній фізичній географії, можна виділити два рівні фізико-географічного опису археологічних пам'яток: перший передбачає фізико-географічне районування (поділ на зони, області та райони), другий – характеристику на рівні урочищ–фацій–місцевостей–ландшафтів. Під час вивчення археологічних культур, що, як відомо, займають досить великі території, особливо важливими є ознаки першого рівня. Якщо ж дослідження має на меті аналіз топографії тих чи інших пам'яток, системи заселення, господарської спеціалізації синхронних і асинхронних пам'яток у межах культури чи сусідніх культур, то особливу роль відводять комплексному ландшафтознавчому аналізу.

Використання фізико-географічного опису пам'яток (перший рівень) дало змогу проаналізувати три синхронні археологічні культури (I ст. до н. е. – середини I ст. н. е.) на території Північно-Західної України: пшеворську, зарубинецьку та липицьку. Цим археологічним культурам притаманне певне природне середовище на мікро-, мезо- та макрорівнях. Відповідно, своєрідність географічних умов впливає не лише на господарські, а й на соціальні та територіальні структури і, зокрема, на ареал тих чи інших спільнот. На території Західної Волині, де зафіксовано факт сусідства пшеворської та зарубинецької археологічних культур, межують також ареали двох природних областей – Волинської височини, природні особливості якої визначають пшеворську екологічну нішу, та Волинського Полісся, природні ознаки якої відображають риси зарубинецької екологічної ніші. Ландшафти цих областей значно відрізняються між собою, що й наводить на думку про цілковиту відмінність екологічних ніш пшеворського і зарубинецького населення I ст. до н. е. – середини I ст. н. е. У нашому випадку незначна за розмірами (до 50 км) так звана міжкультурна зона, тобто простір між ареалами пшеворської та зарубинецької культур, не була заселена носіями згаданих етнокультурних спільнот лише тому, що вона не відповідала вимогам їхніх екологічних ніш.

У другій чверті I тисячоліття н. е. простежувався факт черезсмужного існування пшеворського і липицького населення на території Верхнього Подністер'я. Ці пам'ятки розташовані в одній географічній області Опілля та Розточчя. Проте характеристики екологічних умов на рівні природних районів дають підстави висловити думку про те, що вони також займали різні екологічні ніші, принаймні на початковому етапі заселення. Наприклад, більшість пам'яток липицької культури на території Верхнього Подністер'я виявлена в межах природних районів, головною характеристикою яких є горбогірно-лісові ландшафти. Пшеворські ж пам'ятки тяжіють до плоских або злегка хвилястих ландшафтів рівнинного типу. Отже, мозаїка екологічних ніш зазначених археологічних культур засвідчує, що в I ст. до н. е. – середині I ст. н. е. на цій території могло мирно співіснувати декілька етнокультурних утворень.

1. *Гаврилюк Н. О.* Еколого-економічний аспект історії Степової Скіфії // *Археологія*. – 1997. – № 1. – С. 37–45.
2. *Гаврилюк Н. А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К., 1999.
3. *Геренчук К. І., Койнов М. М., Цись П. М.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів, 1964.
4. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984.
5. *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). – К., 1992.
6. *Козак Д. Н.* Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери // *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Т. 1: *Археологія та антропологія*. – Львів, 1999. – С. 163–226.
7. *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982.
8. *Моця О. П., Томашевський А. П.* Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. – 1997. – Вип. 1. – С. 28–42.
9. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические причины. – К., 1991.
10. *Приймак В. В.* Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII–початку IX ст. – Суми, 1994.
11. *Природа Івано-Франківської області / За ред. К. І. Геренчука*. – Львів, 1973.
12. *Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука*. – Львів, 1972.
13. *Ричков М. О.* Археологічна культура і ландшафт // *Археологія*. – 1995. – № 4. – С. 95–111.
14. *Ситник О., Богущький А.* Комплексні археологічно-геологічні дослідження палеолітичного поселення Галич-I // *Нові технології в археології*. – Київ; Львів, 2002. – С. 189–203.
15. *Смытына Е. В.* Миграции населения и способ культурно-исторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины) // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 31–37.
16. *Сминтина О.* Ландшафт в західноєвропейській археології: сучасні підходи до концептуалізації // *Нові технології в археології*. – Київ; Львів, 2002. – С. 177–188.
17. *Стеблій Н.* Топографія поселень Верхнього Попруття та Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н. е. // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф. 16–18 березня 2000 р.* – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
18. *Стеблій Н.* Топографія як історичне джерело // *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. наук. конф. 30–31 березня 2001 р.* – Львів, 2001. – С. 159–166.
19. *Стеблій Н.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // *Нові технології в археології*. – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
20. *Стеблій Н.* Методика фізико-географічного опису археологічних пам'яток // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – 2003. – Вип. 6. – С. 231–237.
21. *Томашевський А. П.* Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині др. пол. I тис. н. е. // *Проблеми історії і археології давнього населення УРСР: Тези доп. XX респ. конф.* – К., 1989. – С. 233–234.
22. *Томашевський А. П., Гаврилухін І. О.* Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992.
23. *Томашевський А. П.* Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи // *Археологія*. – 1992. – № 3. – С. 46–59.
24. *Томашевський А. П.* Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство): Дис... канд. іст. наук. – К., 1993.
25. *Филипчук М. А.* Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* – Київ; Львів, 1999. – С. 308–318.
26. *Формозов А. А.* Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М., 1959.

27. Шишкин Р. Г. Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья второй четверти I тыс. н. э.) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. – К., 1987. – С. 177–178.
28. Шишкин Р. Г. Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья второй четверти I тыс. н. э.) // Тез. докл. VI респ. конф. молодых археологов по актуальным вопросам историко-археологических исследований. – К., 1987. – С. 177–178.
29. Шишкин Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139.
30. Godlowski K. Człowiek a środowisko w okresie lateńskim, rzymskim i wędrówek ludów // Człowiek i środowisko w pradziejach. Pod redakcją J. K. Kozłowskiego, S. K. Kozłowskiego – Warszawa, 1983. – S. 286–289.
31. Kurnatowski S. Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu epoki brązu do późnego średniowiecza // AP. – 1963. – Т. 8.

ENVIRONMENTAL CONDITIONS IN THE SETTLEMENT PROCESSES OF THE NORTH-WEST UKRAINIAN REGION IN FIRST CENTURY BC – TILL MIDDLE FIRST CENTURY AD

Natalia Stebliy

*Ivan Franko National University of Lviv
Museum of Archaeology*

Ethnic history reconstructions as stated by O. O. Formozov demand two major resolution: to determine different archaeological cultural groups according to their succession in time; to establish the correlation between specified archaeological cultures and the landscape areas.

Once these objectives are accomplished they give us basis for the subsequent reconstructions of ethnic situation on particular territory.

Concerning the North-West Ukrainian region in first century BC – till middle first century AD the following archaeological cultural groups were precisely determined, namely Pszeworska, Zarubinietska and Lipitska cultures. There exist also the possibility to march up the territories of their distribution with the natural geographic landscape areas.

Two natural landscape areas coexist on the territory of Western Volynia and here also Pszeworska and Zarubinietska cultures meet together. As the result different environmental characteristics have an effect on these cultures. Thus, the natural surroundings of Pszeworska culture were determined by the landscape of Volynia Upland and on the contrary the Zarubinietska culture was influenced by conditions of Volynia Woodland area. Different landscapes determined extremely various environmental situations of Pszeworska and Zarubinietska cultures in first century BC–till middle first century AD.

The monuments of Pszeworska and Lipitska cultures are situated mainly in the similar geographic areas – Opillia and Roztochia. However, particular conditions in natural sub areas allow us to determine that these cultures had also different environmental situations.

Key words: ethnic history, North-West Ukrainian region, Pszeworska culture, Zarubinietska culture, Lipitska culture, landscape areas.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005